

Messianisme en eindtijdverwachting bij joden en christenen

2. Enkele gedachten over de oorspronkelijke betekenis van de 'mensenzoon' in Daniël 7:13¹

J.-W. Wesselius

Een van de meest besproken problemen in het bijbelboek Daniël is de vraag naar de identiteit van de raadselachtige figuur die optreedt in de droom van Daniël in hoofdstuk 7. Daniël ziet in zijn droom vier beesten die, zoals hem verderop door een hemels wezen wordt verteld, vier wereldrijken voorstellen. Het vierde beest heeft een aantal horens, waarvan de laatste zich overgeeft aan grootspraak. Naar ons in de uitleg in hetzelfde hoofdstuk wordt verteld, stelt deze horen een koning voor die zich zal verheffen tegen God zelf. Direct daarna neemt een rechtbank zitting onder leiding van een 'Oude van dagen', zoals er letterlijk in de tekst staat, waarmee waarschijnlijk God zelf bedoeld wordt, en wordt de horen alias de slechte koning gedood. Terwijl Daniël nog staat te kijken, ziet hij iets wat hij als volgt beschrijft (7:13-14):

'Ik bleef toekijken in de nachtgezichten en zie, met de wolken des hemels kwam iemand gelijk een mensenzoon; hij begaf zich tot de Oude

1. Deze bijdrage is een samenvatting van een hoofdstuk uit mijn op stapel staande boek *Language, Style and Structure in the Book of Daniel*. Daar zijn te zijner tijd ook uitgebreidere voetnoten en literatuurverwijzingen te vinden. Bijbelteksten worden geciteerd volgens de Vertaling-1951 van het Nederlands Bijbelgenootschap, met waar nodig kleine aanpassingen om archaïsmen te vermijden en dichter bij de grondtalen te blijven. Enkele bekende commentaren op het boek Daniël, waar men de achtergrond van deze beschouwingen kan vinden: G.Ch. Aalders, *Daniel* (Kampen: J.H. Kok, 1962); A. Bentzen, *Daniel* (Tübingen: Mohr, 2e ed., 1952); J.J. Collins, *Daniel: A Commentary on the Book of Daniel* (Minneapolis: Fortress Press, 1993); J.A. Montgomery, *A Critical and Exegetical Commentary on the Book of Daniel* (Edinburgh: Clark, 1926). Twee belangrijke verzamelingen van artikelen over het boek Daniël: A.S. van der Woude (red.), *The Book of Daniel in the Light of New Findings* (Leuven: Peeters, 1993) en J.J. Collins en P.W. Flint (red.), *The Book of Daniel: Composition and Reception* (Leiden: Brill, 2001).

van dagen, en men leidde hem voor deze; en hem werd heerschappij gegeven en koninklijke macht, en alle volken, natiën en talen dienden hem. Zijn heerschappij is een eeuwige heerschappij, die niet zal vergaan, en zijn koningschap is een, dat onverderfelijk is.'

Er zijn onder de duizenden die zich in de loop van de eeuwen met de uitleg van dit onderdeel van het hoofdstuk Daniël 7 hebben beziggehouden twee hoofdstromingen aan te wijzen. In de eerste kan men met het Nieuwe Testament (in het bijzonder Mar. 14:62, waar Jezus zegt: '... gij zult de Zoon des mensen zien, gezeten aan de rechterhand der Macht en komende met de wolken des hemels', een duidelijke toespeling op Dan. 7:13) aannemen dat de 'mensenzoon' in Daniël 7 een persoon, mogelijk een reddergestalte is, die een rol zal spelen in de verlossing van het volk Israël. Het probleem van de identificatie van deze mensenzoon met de figuur van de messias laten we hier terzijde, al is dat wel de reden waarom de tekst zoveel aandacht gekregen heeft.² Op de tweede lijn stelt men dat de figuur van de mensenzoon in het visioen van Daniël staat voor het volk Israël zelf.

Voor beide zienswijzen zijn goede argumenten aan te voeren, zoals we zullen zien. De keus ertussen valt zeker niet samen met de grens tussen jodendom en christendom, zoals men geneigd zou zijn te denken naar aanleiding van het gebruik van de uitdrukking in het Nieuwe Testament. Er zijn ook Joodse schrijvers en geschriften geweest die in de 'mensenzoon' een persoon hebben gezien en nog meer christelijke auteurs die deze mensengestalte als een symbool voor het volk Israël hebben beschouwd. In dit artikel zullen we geen volledig overzicht van de verschillende visies geven, maar vooral aan de hand van de betreffende tekst duidelijk proberen te maken waarom beide manieren van uitleg van Daniël 7:13-14 mogelijk zijn, en wat lijnen proberen door te trekken naar de betekenis van het boek Daniël als geheel in heden en verleden.

1. Onbedoelde en bedoelde dubbelzinnigheid in de Hebreeuwse Bijbel

Dit overzicht drukt ons er eens te meer op, dat er over veel teksten van het Oude Testament onenigheid bestaat tussen de onderzoekers, die op zich

2. Zie hierover bijvoorbeeld Maurice Casey, *Aramaic Sources of Mark's Gospel* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), en zijn oudere *Son of Man: The Interpretation and Influence of Daniel 7* (Londen: SPCK, 1979), en Delbert Burkett, *The Son of Man Debate: A History and Evaluation* (Cambridge: CUP, 1999), 22-31.

allemaal goede argumenten op tafel kunnen leggen voor hun eigen uitleg, terwijl ze het onderling toch volledig oneens zijn. Natuurlijk zijn er gevallen waarin de tekst niet zonder meer duidelijk is omdat hij erg moeilijk is, of omdat er in de loop van de traditie kleinere of grotere fouten in geslopen zijn, en er daardoor verschillende opinies over de uitleg ervan kunnen bestaan. Maar er is ook een behoorlijk aantal teksten waarover een verschil van mening bestaat, terwijl er met de tekst op zich niets fout lijkt te zijn: die laat om een of andere reden twee duidelijk verschillende uitlegingen toe. Er zijn, mede in dit licht bezien, twee redenen om nog eens goed naar inhoud en betekenis van Daniël 7 te kijken.

Ten eerste wordt het onderzoekers de laatste jaren steeds duidelijker dat dubbelzinnigheden en tegenspraken een vast onderdeel vormen van de vertelkunst in het oude Israël en niet wegverklaard moeten worden, of toegeschreven aan onbekwame schrijvers of samenstellers van geschriften. In veel gevallen is meer dan één legitieme en zinvolle uitleg mogelijk, en mogen wij ze als lezers om zo te zeggen horen als een akkoord in plaats van als een dissonant. We zien zo'n dubbelzinnigheid op zinsniveau bijvoorbeeld in het beroemde Lied bij de Zee, dat Mozes en de Israëlieten zingen bij de Uittocht uit Egypte, nadat het achtervolgende leger van Faraó verdronken is in de Rode Zee. Exodus 15:2 wordt in de Vertaling-1951 van het Nederlands Bijbelgenootschap vertaald als 'De Here is mijn kracht en mijn psalm'. Er is echter al vaak op gewezen dat de wortel van het Hebreeuwse woord dat hier vertaald is met 'psalm' ook kan betekenen 'sterk zijn', en dat het zeker mogelijk is om te vertalen: 'De Here is mijn kracht en mijn sterkte'. Er is veel inkt gevloeid om aan te tonen dat de ene of de andere mogelijkheid de juiste is, en voor beide weergaven zijn goede redenen aan te voeren. Maar pas vrij recent wordt door velen aanvaard dat het betrokken Hebreeuwse woord *zimraat* hier juist gebruikt is omdat het beide mogelijkheden in zich bergt, die je dan ook allebei in de tekst mag horen, zonder dat de ene de andere uitsluit.

Een prachtig voorbeeld op het niveau van twee naast elkaar staande episodes zien we in de beide verhalen over hoe David aan het hof van koning Saul terecht komt in 1 Samuël 16 en 17. In het eerste verhaal wordt hij uitgekozen om de depressies (als we het zo mogen noemen) van de koning te verlichten door snarenspeel, in het tweede verslaat hij de Filistijnse reus Goliath. Al bij een eerste lezing valt op dat de verhalen elkaar tot op zekere hoogte tegenspreken op een aantal punten, waarvan de meest opvallende is dat koning Saul blijkbaar de man niet herkent die iedere dag muziek voor hem maakt (1 Sam. 17:55-58), en ook nog eens niemand hem daar op wijst. Het is wel mogelijk om deze twee mogelijkheden te harmo-

niseren, maar het blijft opmerkelijk dat de tekst zelf dat niet al gedaan heeft en beide mogelijkheden naast elkaar heeft laten bestaan. Aan de andere kant vullen de twee verhalen in hun karakterisering van David elkaar aan: David is immers zowel de fijnzinnige musicus en dichter als de krijgshaftige held, die voor zijn volk vecht tegen de vijanden.

Een tweede reden voor een nieuwe blik op Daniël 7 is de observatie dat het boek Daniël in zijn geheel niet een nogal willekeurige verzameling van verhalen over en visioenen van Daniël is, maar een strakke compositie met een duidelijke theologische bedoeling en als literaire opzet een emulatie, een literaire nabootsing, van het boek Ezra en het levensverhaal van Jozef in Genesis 37-50.³ Daarmee komt het door veel lezers en onderzoekers aangehangen idee, dat dit hoofdstuk een beetje rommelig geformuleerd is, en dat dat de reden is dat er twee verschillende mogelijkheden zijn voor de identiteit van de 'mensenzoon', immers op zijn minst ter discussie te staan. Het is natuurlijk niet erg aannemelijk dat de schrijver van een verder zo zorgvuldig vervaardigd boek juist in een van de belangrijkste onderdelen ervan onzorgvuldig geweest zou zijn, en iets zou hebben opgeschreven wat je kunt uitleggen op een volstrekt andere manier dan hij bedoeld heeft. Het is daarom zeker de moeite waard om te kijken of de twee zo verschillende uitleggingen, waarvan we weten dat ze beide heel duidelijke aanknopingspunten hebben, misschien wel van het begin af aan bestaan hebben en ook bedoeld zijn. We zullen de voorspelling over de mensenzoon in Daniël 7 eens in zijn context bekijken om er zo mogelijk achter te komen wat de basis in de tekst is van die twee uitleggingen.

2. De opbouw van Daniëls visioen

De elementen van het visioen van Daniël worden vier keer genoemd of uitgelegd, de eerste keer als Daniël het visioen vertelt (7:2-14), dan in de eerste uitleg alleen het begin en het einde (vers 17-18), daarna in Daniëls uitgebreide herhaling van het deel van het visioen dat op het vierde en laatste beest betrekking heeft (19-22), en tenslotte in de uitlegging daarvan (23-27). Opvallend is dat deze vier episodes heel precies met elkaar

3. Zie hierover mijn 'Hoe de valse beschuldiging een echte beschuldiging wordt: De relatie tussen de beschuldigingen in Genesis 38-44 en Daniël 3 en 6, en de bedoeling van het boek Daniël', in C. Houtman (red.), *De leugen regeert: Valse beschuldiging in de Bijbel en in de wereld van de Bijbel* (Kampen: Kok, 2004), 58-80, en, uitgebreider, 'The Literary Nature of the Book of Daniel and the Linguistic Character of its Aramaic', *Aramaic Studies* 3 (2005), 241-283.

corresponderen (uiteraard worden in Daniëls herhaling van het visioen en de uitleg van zijn woorden de drie eerste beesten niet opnieuw genoemd). Zelfs waar dit niet heel belangrijk lijkt worden woorden uit het visioen in Daniëls herhaling en in de uitleg herhaald, en er zijn bijna geen plaatsen die in één van de vier op zichzelf staan. We zien nu ook duidelijker dan voorheen waarom de identificatie van de 'mensenzoon' met het volk Israël zo voor de hand ligt. De vermelding van deze figuur in de droom correspondeert in de andere weergaven van droom en uitleg namelijk met die van de 'heiligen' of 'heiligen van de Allerhoogste', waarmee vrijwel zeker Israël bedoeld zal zijn. Het enige geval waarin een onderdeel volledig op zichzelf staat vinden we in Daniëls herhaling, waarin hij opmerkelijk genoeg zegt: 'Ik zag, dat die horen strijd voerde tegen de heiligen en hen overmocht', wat heel opvallend is, omdat de 'mensenzoon' voor het eerst wordt ingevoerd nadat de rechtbank zitting heeft genomen, en de 'heiligen' duidelijk bij het niveau van de uitleg en niet bij dat van het visioen horen. Aan de andere kant wordt zoals gezegd even verderop de gelijkstelling van 'mensenzoon' en 'heiligen' weer aannemelijk gemaakt door hun plaats in de verder perfecte overeenkomst tussen de twee weergaven van het visioen en hun twee uitleggingen. Met andere woorden: als we deze passage achter elkaar door lezen vangen we twee verschillende signalen op, het ene wijst op de 'mensenzoon' als een symbool voor het volk Israël, het andere lijkt hem aan te duiden als een met het volk verbonden goddelijke of menselijke figuur. Als we daar even over doordenken, zijn de gevolgen van de keus tussen deze twee mogelijkheden zeer ingrijpend voor onze visie op het hele boek en zijn tijd en reden van ontstaan.

Als de 'mensenzoon' inderdaad oorspronkelijk alleen voor het volk Israël staat, past dit goed binnen de visie op het boek Daniël die tegenwoordig onder kritische onderzoekers gemeengoed is geworden. Daarin gaat men er van uit dat het boek vanuit het gezichtspunt van een zekere Daniël, die in de zesde eeuw v.Chr. geleefd zou hebben, een serie voorspellingen achteraf geeft over de geschiedenis van de grote rijken, Babylonisch, Perzisch en Hellenistisch, van het Nabije Oosten in de jaren 500-165 v.Chr. Deze visie werd overigens in de oudheid al verdedigd door de heidense schrijver Porphyrius (3^e eeuw n. Chr.). Deze achteraf voorspelde geschiedenis loopt dan uit op de onderdrukking van de Joodse godsdienst onder de Griekse koning Antiochus Epifanes rond 165 v.Chr., met daarna een aankondiging van de komst van het Godsrijk op aarde. De voorspellingen zouden dan kloppen tot aan de grote onderdrukking en daarna uiteraard niet meer. Zoals we onder meer uit de boeken van de

Makkabeeën weten is die periode van benauwdheid ten einde gekomen door de dood van Antiochus in het oosten van zijn rijk (en niet, zoals in 11:45 gesuggereerd lijkt te worden, in het Heilige Land) en de opstand van de familie van de Hasmoneeën of Makkabeeën. In dat geval zouden de achteraf geschreven voorspellingen van Daniël dienen om vertrouwen te wekken in de voorspelling van de voor de deur staande verlossing en komst van het rijk van God. Het boek zou in de verzameling boeken van de Heilige Schrift zijn opgenomen omdat men de oorspronkelijke bedoeling niet meer begreep en het boek uitlegde als voor een deel betrekking hebbend op een latere periode, die nog niet aangebroken was of is. Nu lijkt het me op zich niet zo heel aannemelijk dat een boek van de Hebreeuwse bijbel al snel na het schrijven ervan op die verkeerde gronden in de canon, de verzameling van heilige boeken, zou zijn opgenomen. Maar laten we eerst eens naar de andere visie kijken, dat met het einde van het boek de voorspellingen erin nog niet volledig vervuld zouden zijn.

Die visie kunnen we als volgt kort weergeven. Het is inderdaad waar, dat het boek zijn lezers vrijwel uitnodigt om het op een historiserende manier te lezen, met een climax in de laat-Hellenistische tijd, vooral als we kijken naar de (in de Hebreeuwse Bijbel verder zeer zeldzame) verwijzingen naar de Grieken en Griekenland, in de tweede helft van het boek. Daar staat echter tegenover dat men het boek aan het begin van onze jaartelling, en zeker niet alleen in het Nieuwe Testament, bijna unaniem heeft gelezen als een voorspelling van dingen die gedeeltelijk nog moesten komen. Zo'n kijk op het boek Daniël is door de eeuwen heen een bron van inspiratie geweest voor de duizenden die geprobeerd hebben uit te rekenen wanneer de eindtijd zou of zal komen – ook vandaag de dag zijn er nog mensen die zich op die manier met het boek bezighouden! Hoe men dan in al die gevallen de verbinding legt tussen de geschiedenis die al geweest is en datgene wat dan nog in de toekomst ligt is een interessante vraag, die ons hier echter te ver voert. Een sleutelpositie heeft daarbij steeds het visioen van Daniël 7 ingenomen, waarvan we zagen dat de vraag naar de relatie tussen de 'mensenzoon' en het volk Israël daarin een centrale plaats heeft.

In het licht van deze beschouwing over de twee manieren om het boek te lezen kan men zich afvragen of die tweevoudige lezing niet welbewust in de tekst is gezet, dat wil zeggen dat het boek bewust zo is opgezet dat men het als geschiedenis kan lezen, met genoeg verstorende elementen om ons ongerust te houden, en daarnaast aanwijzingen om het als een voorspelling van nog in de toekomst liggende verlossing en eindtijd te kunnen lezen. In dat geval zijn de voorspellingen van Daniël over het verdere verloop van de geschiedenis tot aan de periode van de Makkabeeën niet om

zo te zeggen een vorm van fraude, een poging om de lezer door zogenaamde voorspellingen te overtuigen van de waarheid van wat direct daarna zal gebeuren. Integendeel, ze vormen een legitieme aanloop naar een heilsvoorspelling van de verlossing van het volk Israël en de komst van Gods rijk in een niet direct nader vast te stellen tijd. De figuur van Daniël is dan een literaire persoon, een aanknopingspunt in de geschiedenis voor de heilsverwachting van de anonieme schrijver van het boek.

3. Voorspellingen op twee niveaus?

Nu lijkt het in eerste instantie natuurlijk heel ongewoon, dat een boek de lezer een voorspelling zou bieden die op het eerste gezicht op een bepaald punt in de toekomst zou slaan, terwijl het in tweede instantie ook opgevat kan worden als betrekking hebbend op een nog veel verder weg liggende toekomst.

In het boek Daniël vinden we echter een geval waarin vrijwel precies ditzelfde aan de hand is: een bijbeltekst waarvan algemeen werd aangenomen dat deze, zij het in een niet volledig duidelijke vorm, een helder omlijnde voorspelling van de toekomst gaf, die voor de lezer al realiteit was. Maar binnen ditzelfde bijbelboek wordt er een tweede uitlegging aan gegeven, waardoor deze tekst mede betrekking krijgt op een nog veel verder weg liggende toekomst. Ik doel hierbij op het begin van Daniël 9, waar Daniël expliciet verwijst naar een voorspelling van de profeet Jeremia, die op dat ogenblik vervuld zou moeten worden en ook daadwerkelijk uitkomt. Meteen krijgt Daniël echter een goddelijke boodschap dat deze tekst van de profeet nog een tweede betekenis heeft, en een voorspelling inhoudt van gebeurtenissen die zich veel later afspelen. In Daniël 9:2 lezen we:

'In het eerste jaar van Darius, de zoon van Ahasveros, uit het geslacht der Meden, die koning geworden was over het koninkrijk der Chaldeeën – in het eerste jaar van zijn koningschap lette ik, Daniël, in de boeken op het getal van de jaren, waarover het woord des Heren tot de profeet Jeremia gekomen was, dat hij over de puinhopen van Jeruzalem zeventig jaar zou doen verlopen'.

In de volgende verzen spreekt Daniël een schuldbelijdenis uit namens het hele volk Israël, waarin hij de vele rampen die over het volk gekomen zijn, toeschrijft aan de begane zonden en smeekt om herstel van het verwoeste Jeruzalem. De engel Gabriël verschijnt dan aan Daniël en spreekt de volgende woorden tegen hem (9:22-23):

‘Daniël, nu ben ik uitgegaan om u een klaar inzicht te geven. Bij het begin van uw smeekbede is er een woord uitgegaan, en ik ben gekomen om het u mede te delen, want gij zijt zeer bemind. Let dus op het woord en sla acht op het gezicht.’

Nu verwachten wij als lezers dat Gabriël verder zal gaan over de vervulling van Jeremia's profetie, die immers daadwerkelijk uitkomt als koning Cyrus (die of identiek is met de genoemde 'Darius de Meder' of hem zeer spoedig daarna opvolgt) zijn beroemde edict uitvaardigt over de terugkeer van de ballingen naar Jeruzalem (2 Kron. 36:22-23 en Ezra 1:1-4). Maar dat is niet het geval! Gabriël gaat in plaats daarvan verder met (9:24-25):

‘Zeventig weken zijn bepaald over uw volk en uw heilige stad, om de overtreding te voleinden, de zonde af te sluiten, de ongerechtigheid te verzoenen, en om eeuwige gerechtigheid te brengen, gezicht en profeet te bezegelen en iets allerheiligst te zalven. Weet dan en versta: vanaf het ogenblik, dat het woord uitging om Jeruzalem te herstellen en te herbouwen tot op een gezalfde, een vorst, zijn zeven weken...’

Uit het vervolg blijkt dat de 'weken' jaarweken zijn, perioden van zeven jaar, en al kunnen we niet alle toespelingen thuisbrengen, duidelijk is dat er in deze woorden impliciet sprake is van een op zeker ogenblik gegeven toestemming om Jeruzalem te herbouwen en van een redelijk gedetailleerde beschrijving van de verdere geschiedenis, die zal uitlopen op een zeer slechte koning die de Joodse godsdienst zal vervolgen en de eredienst in de herstelde Tempel zal doen ophouden, waarna God zelf zal ingrijpen, de slechte koning ten val zal brengen en zijn rijk zal vestigen.

De tekst van Jeremia, waar Daniël blijkbaar naar verwijst staat in Jeremia 29:10-14, een onderdeel van de beroemde brief van Jeremia aan de ballingen die in 598 v.Chr. samen met koning Jojachin uit Jeruzalem weggevoerd werden naar Babel. Het is wel de moeite waard om deze tekst even in zijn geheel te bekijken:

‘Want zo zegt de Here: Neen, als voor Babel zeventig jaren voorbij zullen zijn, dan zal ik naar u omzien en mijn heilrijk woord aan u in vervulling doen gaan door u naar deze plaats terug te brengen. ¹¹Want ik weet, welke gedachten ik over u koester, luidt het woord des Heren, gedachten van vrede en niet van onheil, om u een hoopvolle toekomst te geven. ¹²Dan zult gij mij aanroepen en heengaan en tot mij bidden, en ik zal naar u horen; ¹³dan zult gij mij zoeken en vinden, wanneer gij

naar mij vraagt met uw ganse hart. ¹⁴Dan zal ik mij door u laten vinden, luidt het woord des Heren, en in uw lot een keer brengen; dan zal ik u verzamelen uit alle volkeren en van alle plaatsen waarheen ik u verstoten heb, luidt het woord des Heren, en u terugbrengen naar de plaats vanwaar ik u in ballingschap heb doen wegvoeren.’

We zien nu dat ook het eerste gebruik van deze tekst in Daniël 9 eigenlijk al een tweede interpretatie ervan voorstelt. De tekst heeft het er immers over dat na zeventig jaar (vermoedelijk zeventig jaar of een onbestemde lange periode na 598) een eind zal komen aan de macht van Babel en de ballingen dan pas zullen terugkeren (zie een vergelijkbare voorspelling in Jer. 25:11-12, en merk op dat er daar geen sprake is van verwoesting van stad of tempel). Daniël vat deze tekst echter op als een voorspelling dat na de verwoesting van Jeruzalem in 587 v.Chr. zeventig jaar voorbij zouden gaan voordat de stad en de tempel herbouwd zouden worden. Daarin staat hij overigens niet alleen; deze opvatting van Jeremia's profetie treffen we wellicht ook aan in de al genoemde passage aan het begin van het boek Ezra: 'opdat het woord des Heren, door Jeremia verkondigd, zou worden voltrokken', en heel zeker in 2 Kronieken 36:21:

‘om het woord des Heren, door Jeremia verkondigd, in vervulling te doen gaan: totdat het land zijn sabbatsjaren vergoed gekregen heeft. Al de dagen die het woest lag, heeft het gerust, om zeventig jaar vol te maken.’

Kortom, dit zit allemaal nogal ingewikkeld in elkaar en het heeft bovendien natuurlijk ook te maken met de bekende vraag of er misschien al zo'n bedoeling van een tweevoudige interpretatie, enerzijds de voor de hand liggende en anderzijds een verder afliggende, meer verborgen uitleg, ligt achter de formulering van sommige andere oudtestamentische profetieën. Maar dat voert te ver voor dit artikel, dat alleen bedoeld is om te laten zien dat het binnen het kader van het boek Daniël zeker mogelijk is dat de voorspellingen zowel slaan op de periode tot aan de opstand van de Makkabeëen als op de veel verderaf liggende toekomst, en dat de opmerkelijke formulering van de passage over de 'mensenzoon' in Daniël 7 waarschijnlijk de bedoeling heeft om die tweede mogelijkheid aan te geven.

4. *Conclusie: beide mogelijkheden aanwezig*

Aan het eind van deze korte beschouwing moeten we vaststellen dat we zeker geen definitief oordeel kunnen geven over het complexe probleem van de identificatie en rol van de 'mensenzoon' in Daniël 7. Het is wel waarschijnlijk dat beide manieren om de aanduiding op te vatten in de tekst aanwezig zijn. Duidelijk is ook dat als we aannemen dat er sprake is van een *doelbewuste* dubbelzinnigheid, dit onze visie op de functie van de betreffende passages binnen het boek Daniël, en van het boek als geheel binnen de verzameling boeken die samen de Hebreeuwse Bijbel vormen sterk verandert. Daniël is dan niet meer een boek dat min of meer toevallig onder de boeken van de Heilige Schrift is terechtgekomen, maar een natuurlijke afsluiting van de Hebreeuwse Bijbel met een blik naar de toekomst, op een vergelijkbare manier als het Nieuwe Testament eindigt met de Openbaring van Johannes. In dat geval ziet het boek Daniël inderdaad, naast de verwijzingen naar de tijd van vervolging onder Antiochus Epifanes en het iets latere optreden van de Makkabeeën, uit naar een toekomst van verlossing voor het volk Israël.